

МУДЕХАРИТЕ В КАСТИЛИЯ И АРАГОН НА КРЪСТОПЪТЯ НА ИСТОРИЯТА (I част)

Юлия Митева
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

THE MUDEJARS OF CASTILE AND ARAGON AT THE CROSSROADS OF HISTORY (I part)

Yuliya Miteva
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

The period from the XI to the XIII century marked a high point in the large-scale process of conquest and colonization of the Iberian Peninsula, known as the Reconquista. The Crowns of Castile and Aragon strengthened their expansive policies across al-Andalus territory, conquered vast territories, and settled them with Christians, pushing Muslims to the south. The contact between the two cultural, religious and linguistic communities – the indigenous Andalusian population, on the one hand, and the settlers from the north, on the other, trigger not only processes of acculturation, but also strategies for preserving their identity. The purpose of this study is to trace the development of the linguistic and cultural assimilation of four Mudejar communities in medieval Spain: those in Huesca, Zaragoza, Seville and Murcia.

Key words: Social History of Language, Reconquista, Mudejars, Acculturation, Language change, Andalusian Arabic, Romance languages

Въведение

Периодът от XI до XIII век бележи върхна точка в мащабния процес на завоевание и колонизация на Иберийския полуостров, познат под термина Реконкиста. Кастилската и Арагонската корона засилват експанзионистичната си политика на територията на ал-Андалус,

завоюват огромни територии и ги заселват с християни, изтласквайки мюсюлманите на юг. Времевиите и пространствените координати на процеса са различни в отделните кралства на Кастилия и Арагон и обуславят различния характер на асимилационните процеси, темповете, с които протичат, и резултата от тях. Контактът между двете културни, религиозни и езикови общности – коренното андалусийско население, от една страна, и заселниците от север, от друга, задействат не само процеси на акултурация, но и стратегии за съхраняване на собствената идентичност. Целта на това изследване е да проследи развоя на езиковата и културната асимилация на четири мудехарски общности в средновековна Испания: тези в Уеска, Сарагоса, Севиля и Мурсия.

1. Мудехарската общност в Уеска

1.1. Завладяването на Уеска и съдбата на местното население

Уеска капитулира на 27 ноември 1096 г. Въпреки че документът за капитулация не е запазен, се предполага, че се е следвала обичайната практика в случаите, когато населението на даден град окаже съпротива: на мюсюлманите е даден срок от една година, за да напуснат домовете си в укрепения град и да се установят в един от кварталите извън крепостните стени на Уеска или да емигрират към ислямските територии на юг. Една част от населението се изтегля към близките села, други търсят убежище в столицата Сарагоса или още по-далеч – във Валенсия и Мурсия.

След Реконкистата местното андалусийско население е подложено на системни гонения и е жертва на агресивната колонизаторска политика на новите феодални владетели, които си поделят отвоюваните от ал-Андалус земи. Мнозинството от мюсюлманското население в районите на Уеска, Барбастро (Barbastro), Ла Литера (La Litera) и от долината на р. Синка (valle del Cinca) е прокудено или „доброволно“ емигрира под натиска на християнските заселници.

След 1096 г. етническата и езиковата карта на Уеска коренно се променят. Протича процес на подмяна на населението – местното ислямизирано и арабизирано население е прогонено и на негово място са заселени колонисти от Северен Арагон. Това са християни, които говорят арагонски романски език (*romance aragonés*). Демографският разрыв, на който сме свидетели в района на Уеска, анулира възможността да говорим за каквато и да е езикова приемственост след Реконкистата. Арабскиговорещото население е заменено с романскиговорещо. Етническата, религиозната и езиковата връзка са прекъснати. „Колонистите от север идват с една-единствена идея – да изчистят и

последната следа от исляма“ (Перес 2005: 67). С Реконкистата се отваря нова страница в социалната и езиковата история на Арагон.

Подмяната на населението, разбира се, не е тотална. През Късното средновековие в Кралство Арагон продължават да живеят компактни мудехарски общности, които поддържат жива традицията на исляма и на арабския език. С времето обаче тези общности частично се асимилират. Съхраняват религията си, но възприемат и използват арагонския език в разговорната реч.

1.2. Колонизацията на Уеска и произходът на заселниците

Между IX и XI век населението в независимите християнски територии на север от ал-Андалус претърпява значителен демографски ръст. Жителите на Навара и Арагон чувствително се увеличават. Започва процес на експанзия в търсене на повече и на по-плодородни обработваеми земи на юг, в територията на мюсюлманската Тайфа Сарагоса (*Taifa de Zaragoza*). Именно този социален възход може да обясни успеха и бързината на Реконкистата и колонизацията от края на XI век насетне. Навара и Арагон разполагат с необходимия демографски потенциал и военна сила, за да предприемат мащабния процес на експанзия и колонизация в земите на ал-Андалус.

В средата на XI век населението на ислямската медина Уеска наброява 6000 – 7000 жители. Почти всички изповядват исляма, с изключение на двете малки общности на мосарабите и евреите. След падането на Уеска по-голямата част от мюсюлманите емигрират и градът се обезлюдява. Започва етап на активна колонизация със заселници от север и преразпределение на собствеността между аристокрацията, църквата и колонистите, като се спазва строг йерархичен принцип.

С цел да привлекат възможно най-голям брой заселници, арагонските крале Педро I (Pedro I), Рамиро I (Ramiro I) и Алфонсо II (Alfonso II) издават привилегии на новодошлите, т. нар. *фуерос* (*fueros*), които включват данъчен и юридически имунитет и възможността заселниците да придобият правото на собственост върху дома и земята, които са получили по време на подялбата. От тях се иска само едно: да не напускат дома си, да обработват земята си и да я отбраняват в случай на атака от страна на мюсюлманите. По този начин Уеска започва постепенно да се възстановява след демографския срив, предизвикан от изселването на мюсюлманите. Градът се разделя на енории около новоосветените като църкви джамии, а улиците с нови християнски имена започват да се изпълват със заселници от Северен Арагон и Навара, от Каталония и Южна Франция. Голяма част от ко-

лонистите са франки. Названието „франки“ обаче няма строго определен етнически характер. В това понятие влизат не само заселници от Южна Франция, но също така италианци, генуезци, англичани, т. е. всички чужденци, за които Испания се превръща в атрактивно място за живот с възможности за социално израстване (Перес 2005: 55 – 56).

С етническия състав на населението се променя и градската топонимия. Арабските топоними от ислямския град са заменени от нови романски имена, които идентифицират площадите, улиците, пазарите и църквите на един вече християнски град. Уеска се разраства. В средата на XIII век достига максималната точка в демографското си развитие за целия средновековен период (Утриля Утриля 2004: 289; Сесма Муньос 2004: 64). Според един данъчен регистър от 1284 г. (*El Libro del monedaje*) християните в Уеска наброяват 1341 семейства, или около 5000 жители. Към тях трябва да добавим приблизително 500 мудехари и 250 евреи. Населението на Уеска в края на XIII век наброява 6000 души, което означава, че в рамките на два века градът възвръща нивото си от ислямския период, но с една много съществена разлика – огромното мнозинство от тези 6000 души са християни и говорят романсе. Етническият, религиозният и езиковият състав на населението са изцяло променени. Арабскиговорещите са сведени до две незначителни малцинства: мудехарите и местните евреи, подложени на плавен процес на езикова асимилация.

1.3. Мудехарите в Уеска през XIV – XV век

Почти невъзможно е да се реконструира животът на мудехарската общност в Уеска през първите два века след Реконкистата. Това, което със сигурност се знае, е, че през този период мюсюлманите се превръщат от абсолютно мнозинство в религиозно малцинство. Констатира се също така и изтласкването им от централната част на града към периферията.

Реконкистата води до етническо преразпределение на отвоюваната територия. Мудехарите се концентрират в определени райони: по поречията на реките Флумен (Flumen) и Гуатисалема (Guatizalema) в т. нар. Оя де Уеска (Oya de Huesca). След Реконкистата драстично намалява броят на селищата с мюсюлманско население и гъстотата на мудехарските общности. В началото на XII век се регистрира присъствието на мудехари в 41 населени места в Оя де Уеска. Четири века по-късно, през 1495 г., мудехари са останали само в 21 селища извън столицата Уеска (Ферер и Мальол 2002: 44; Наваро Еспинач и Вилануева Морте 2004: 171 – 172).

Мудехарската общност се стопява и причините за това са комплексни. На първо място е демографският срив, който засяга цялото население на Арагон през XIV век и който се дължи както на епидемиите от чума, така и на войната с Кастилия. Мюсюлманите в Уеска намаляват и вследствие на емиграцията към Барселона, Тортоса, Тудела, Валенсия и Сарагоса, където съществуват много по-големи и сплотени мюсюлмански общности, които привличат мудехарите от по-малките населените места. Негативната тенденция се запазва и през XV век. Според изследването на Ферер и Мальол (2002: 43 – 44), базирано на преброяването от 1495 г. (*El fogaje general*), мудехарите представляват 11% от общото население на Арагон (5675 огнища от 51 056). Най-висока е концентрацията им в провинция Сарагоса (1915 огнища, разпределени в 35 населени места). В провинция Уеска са регистрирани 343 мюсюлмански семейства в 22 населени места. Мюсюлманският квартал в града наброява едва 40 семейства, 6,4% от общото население на Уеска. В околностите ѝ се намират останалите 21 селища, заселени почти изцяло с мудехари. Само в Уерто (Huerto) и Алмуниенте (Almuniente) има смесено население. Този тип етническо и езиково разпределение на територията благоприятства съхраняването на арабския език в селищата със 100% мюсюлманско население и е предпоставка за езиковата асимилация на мудехарите в столицата и в селата със смесено население.

Мудехарите в Уеска запазват арабския език в двата му регистра: официалния писмен арабски и арагонския андалусийски арабски (*árabe andalusí aragonés*), който им служи като разговорен език. Изворите на класически арабски език достигат до XVI век и имат разнообразна типология – от нотариални документи до трактати по ислямско право и религиозна полемика. Съхраняването на арабския не е пречка мудехарите да се асимилират в езиково отношение и да възприемат арагонския език. Има ранни свидетелства за използването му. Първоначално мудехарите си служат с него, за да общуват със своите християнски съседи и с общинската власт. По-късно обаче арагонският се налага като разговорен език и в самата мудехарска общност, в общуването между самите мюсюлмани. Не е известно кога завършва процесът на езикова асимилация. Най-вероятно това става през XII – XIII век. През XIV век акултурацията на мудехарите вече е факт. Езиковите интерференции от латински и романсе, които се откриват в документи, написани на класически арабски език, лексикалните заемки от арагонски, промените в топонимията и все по-честата употреба на пряко-

ри и фамилни имена на романсе доказват дълбочината и степента на проникване на романския език в мудехарската общност.

1.4. Фактори, които допринасят за езиковата асимилация на мудехарите в Уеска

Кои са факторите, които ускоряват процеса на езикова асимилация на мудехарите в Уеска? Без съмнение, от първостепенна важност е демографският фактор. Мудехарите в Уеска варират между 6% и 8% от общия брой на населението. През XIV и XV век в града живеят повече евреи, отколкото мюсюлмани. През 1495 г. в ислямския квартал Алкибла (Alquibla) живеят едва 40 семейства, което прави практически невъзможно те да устоят на културния и социалния натиск, на които са подложени от страна на християнското мнозинство. На второ място, следва да се отбележи отвореният характер на ислямския квартал в Уеска. В него живеят и работят немалко християни и евреи. Разположен е в сърцето на търговската зона, в съседство с най-големия пазар в града, което е предпоставка за ежедневни контакти между трите религиозни общности. А контактите винаги имат езиково измерение. Третият фактор, който допринася за езиковата асимилация на мудехарите, е социалната и икономическата им интеграция в градския живот. За тях няма никакви ограничения на трудовия пазар. Те се движат свободно на територията на кралството и извън него. Средновековните извори показват как мудехари, християни и евреи сключват договори за покупко-продажба, наеми, заеми, как договарят цени на стоки и на транспортни услуги. Процесът на езикова и културна асимилация на мюсюлманите в Арагон най-вероятно започва първо именно в градска среда, където се наблюдава не само физически контакт между мюсюлмани и християни, но и много тесни икономически и търговски връзки.

2. Мудехарската общност в Сарагоса

2.1. Завладяването на Сарагоса и съдбата на местното население

Сарагоса капитулира през 1118 г. Съгласно с условията на капитулацията местното население е поставено пред дилемата да напусне града (заедно с цялото си движимо имущество) и да емигрира в ислямските територии на юг или да се изтегли към периферията на Сарагоса, извън укрепения град. Според арабските хроники почти цялото население избира да напусне града. За да се добие представа за реалните мащаби на този процес, трябва да се припомни, че Сарагоса е

столицата на северната граница на ал-Андалус (*La Marca Superior*). След разпадането на Халифата градът се превръща в столица на независимата Тайфа Сарагоса (*Taifa de Zaragoza*). Това е най-гъсто населеният град в мюсюлмански Арагон. Наброява между 20 000 и 25 000 жители, почти всички мюсюлмани, с изключение на една малка еврейска общност. Спорен е въпросът дали в Сарагоса е съществувала християнска мосарабска общност в навечерието на Реконкистата (Лакра 1987: 127).

По неизяснени причини обаче условията, предвидени в капитулацията, не са спазени и арагонският крал Алфонсо I Войнственият (Alfonso I el Batallador) решава да „прочисти“ от мюсюлмани Сарагоса и околните ѝ села. Документите от XII – XIII век почти не споменават присъствието на мудехари в района.

2.2. Колонизацията на Сарагоса и произходът на заселниците

След като мюсюлманите емигрират, започва процес на мащабна колонизация на отвоюваните земи. Завоеванията в долината на Ебро протичат с изключителна бързина и границите между християни и мюсюлмани в района много бързо се променят. За да се запазят отвоюваните позиции, е необходимо територията да бъде заселена с християни. Първите привилегии на новите жители на Сарагоса датират от 1119 г. Тогава започва и разпределението на къщи и земи в града и околностите му между заселниците, които не престават да прииждат от Северен Арагон. Според Лалиена Корбера (2007: 39 – 41), колонизацията на Сарагоса протича много бързо и за няколко десетилетия съотношението между мюсюлмани и християни в града се променя в полза на заселниците. Джамии са превърнати в църкви, около които се организират новите енорийски общности. Първите католически храмове в Сарагоса са осветени непосредствено след Реконкистата, през 20-те години на XII век – възстановен е старият храм на Санта Мария (Santa María del Pilar), голямата джамия е превърната в катедрала (Catedral del Salvador, La Seo). Според Корал Лафуенте (1991: 270 – 271) почти всички средновековни църкви в стария град са всъщност преобразени джамии. До края на XII век в периметъра на укрепения град функционират тринадесет енорийски църкви. В началото на XIII век започват да се изграждат храмове и извън крепостните стени, което само по себе си говори за разрастването на града.

Докато броят на християните в Сарагоса не спира да расте, мудехарите не престават да намаляват. Огромното мнозинство от завареното мюсюлманско население е прокудено и на негово място са засе-

лени християни от Пиренеите. В долината на Ебро Реконкистата и последвалата я колонизация заличават следите от андалусийското минало и прекъсват демографската и езиковата приемственост (Лалиена Корбера 2010: 41). Подмяната на населението е тотална. Арабският език е почти напълно заличен. Променя се селищната система, демографският състав на населението, поминъкът. Терминът, който използват съвременните историци, за да онагледят този процес, е „табула раша“. Днес най-вероятно би следвало да се говори за етническо прочистване. Арабското население, състоящо се главно от ислямизирани и арабизирани мувалади, е заменено със заселници от север: от Навара, Арагон и Южна Франция, които принадлежат към романското езиково пространство.

За разлика от Андалусия и Мурсия, където малкият брой християнски заселници предпочитат да се установят в градовете, като оставят селските райони почти обезлюдени, Арагон става свидетел на една мащабна повсеместна колонизация, която обхваща както градовете, така и селата. Арагонските заселници буквално заливат поречието на Ебро. Цели общности от Севера се заселват на юг, където ги очакват много по-обширни и плодородни земи, законови и данъчни облекчения, привилегии и най-вече – възможността да се превърнат в собственици на земята, която обработват. Заселниците основават нови села и градчета: Виляммайор (Villamayor), Вилянueva (Villanueva), Виляфранка (Villafranca). Те носят със себе си не само своята религия и обичаи, но и своя език. Арагонският се налага като доминиращ език в рамките на няколко поколения.

Мудехарите се оттеглят от големите градове и се затварят в малки селски общности, концентрирани в определени зони на картата: в долините на реките Халон (Jalón), Хилока (Jiloca), Уерва (Huerva) и по долното течение на Ебро: в Нуес (Nuez), Хелса (Gelsa) и Фуентес (Fuentes) – селища, които се превръщат в истински „резервати“ за мудехари. Според Лалиена Корбера (2008: 266) концентрацията на мудехарите в точно определени райони и тенденцията към етническо преразпределение на територията са процеси, които започват много рано в Арагон, още през XII век. Този тип географско разпределение благоприятства запазването на арабския език в изцяло мудехарските общности и същевременно съдейства за езиковата асимилация на мюсюлманите в селищата със смесено население, като Фуентес де Ебро (Fuentes de Ebro) например, където се намира една от най-важните мудехарски общности в централната част на долината на Ебро. В края на XV век ислямският квартал във Фуентес де Ебро надминава по брой на семействата дори

мудехарската общност в Сарагоса: 123 от 197 огнища, т. е. 62% от населението са мюсюлмани (Ферер и Мальол 2002: 57).

2.3. Мудехарите в Сарагоса през XIV – XV век

Около 1300 г. в Сарагоса има най-малко петнайсет енории и една-единствена мюсюлманска общност от около 200 семейства (Лакара 1979: 21). В средата на XIV век започва период на криза, който обхваща цялото население на Арагон, но е особено пагубен за мюсюлманското малцинство. През 1369 г. в Сарагоса са регистрирани 2552 огнища, от които 313 са еврейски (12%) и само 101 (4%) принадлежат на мудехари (Лосано Грасия 2004: 475 – 476). В рамките на две поколения мюсюлманите в Сарагоса намаляват наполовина. В края на XV век мудехарите представляват едва 3% от населението в столицата – 120 от близо 4000 огнища (Ферер и Мальол 2002: 55 – 58).

Въпреки не особено добрите демографски показатели мудехарите в Сарагоса развиват интензивен културен живот. Мюсюлманите в столицата на Арагон и зоната ѝ на влияние съхраняват арабския език като официален език на общността до епохата на насилственото им покръстване през 1525 г. и дори след това. Мудехарите в Арагон продължават да пишат на арабски език своите нотариални документи, създават копия и преписи на арабски творби с религиозен и светски характер, учат и преподават на арабски. Запазени са арабски граматически, речници, сборници с нотариални документи, копия на Корана. Фактът, че продължават да създават литература на арабски език, говори, че е жива традицията на преподаването и изучаването му. Мудехарската общност поддържа свои собствени образователни структури. Джамииите играят ролята на духовни и културни средища на мудехарската общност. Те не са само дом за молитва. В тях се събира мудехарската община, раздава се правосъдие, учи се Коранът. Тези функции са концентрирани в ръцете на една ключова за мудехарската общност фигура – тази на *алфакиха* (*alfaqui*), специалист по ислямско право (*fiqh*) и тълкувател на Корана. Всички членове на общността са задължени да подпомагат поддръжката на храма.

В средата на XV век в мюсюлманския квартал в Сарагоса функционира ислямска школа (*madrasa*), където се преподава на арабски език естествена философия и медицина. В този учебен център се правят копия и преписи на арабски ръкописи. Изворите на арабски език в Арагон достигат до XVI век и принадлежат на различни жанрове – Корана, трактати по ислямско право, учебници по медицина, фармакопея, математика и астрономия, сборници с притчи, приказки и ле-

генди, лична кореспонденция и т. н. В Арагон, за разлика от Кастилия, Андалусия и Мурсия, са съхранени мудехарските и мориските архиви. Вигера Молинс (2016: 74 – 75) идентифицира двайсет населени места в Арагон, където са открити фондове с документи на арабски език и на романсе, транслитериран с арабски букви (*literatura aljamiada*). Почти всички са разположени в зоната на влияние на Сарагоса: Алкала де Ебро (Alcalá de Ebro), Алмонасид де ла Сиера (Almonacid de la Sierra), Белчите (Belchite), Борха (Borja), Каланда (Calanda), Уеска (Huesca), Месонес (Mesones), Мората де Халон (Morata de Jalón), Морес (Morés), Муел (Muel), Новаляс (Novallas), Пуебла де Ихар (Puebla de Híjar), Рикла (Ricla), Сабинян (Sabiñán), Тореляс (Torrellas), Тортолес (Tórtoles), Уреа де Гаен (Urrea de Gaén), Уреа де Халон (Urrea de Jalón), Сарагоса (Zaragoza).

Мудехарите в Сарагоса преминават през процес на езикова и културна асимилация и с времето възприемат арагонския като език на ежедневната комуникация. Процесът на езикова асимилация не протича едновременно във всички мудехарски общности. Започва от столицата Сарагоса и районите със смесено население, като Борха и Фуентес де Ебро например, където мюсюлманите започват да съжителстват с християнски заселници много рано. С времето обаче езиковата асимилация се разраства и обхваща всички мудехарски общности в Кралство Арагон. Много рано започват да се наблюдават интерференции от латински и арагонски език в документи, написани на арабски. Става дума не само за лексикални заемки, но и за по-сложни синтактични структури (фрази, изречения, дори цели абзаци, написани на романсе, транслитериран с арабски букви). Тези интерференции доказват, че алфакихите в качеството си на нотариуси боравят често с документи на латински и на романсе. Не е известно обаче как и къде са придобивали тези езикови умения. Алфакихите изпълняват и ролята на преводачи. Те са единствените упълномощени лица, които могат да превеждат официални документи от арабски на романсе.

2.4. Фактори, които допринасят за езиковата асимилация на мудехарите в Сарагоса

Мудехаризмът в Арагон не е градски феномен. Колкото по-голямо и гъсто населено е дадено селище, толкова по-малко мудехари ще открием в него. Мюсюлманите избягват големите населени места. В Арагон мудехаризмът е характерен за селото. Друга важна особеност е концентрацията на мюсюлманското население в определени райони, където те достигат абсолютно мнозинство. Според преброя-

ването от 1495 г. в Арагон има 138 селища с мудехарско население. В почти 80% от тях мудехарите са мнозинство: над 50% от жителите са мудехари. В 60% от тези 138 селища мюсюлманите са абсолютно мнозинство – над 85% изповядват исляма. В 40% от тези 138 селища живеят само мюсюлмани (Гарсия Марко 1999; 2004: 143 – 145).

Тази етническа и конфесионална сегрегация не е наложена от държавата. Тя е търсена и желана от самите мюсюлмани, защото им дава известна автономия и свободата да живеят според своите традиции и обичаи, далеч от погледа на християните. Именно това поддържа сплотени и единни мудехарските общности в Арагон. Най-важният фактор, който обяснява как и защо мудехарите в Сарагоса успяват да съхранят арабския език, е гъстотата на мудехарските общности. Според данните от преброяването от 1495 г. най-много мудехари в Арагон живеят именно в провинция Сарагоса, където са регистрирани 1915 огнища, разпределени в тридесет и пет населени места (Ферер и Мальол 2002: 43 – 44). В самата столица обаче мудехарите са малко – в края на XV век в ислямския квартал на Сарагоса, разположен в югозападната част на града, живеят едва 120 семейства, 3% от общото население на града. Въпреки че кварталът е затворен, мудехарите в Сарагоса не живеят в изолация. Много християнски и еврейски семейства притежават къщи, работилници и дюкянчета в мюсюлманския квартал. Мудехарите постигат пълна интеграция в социалния и икономическия живот на града. Доказват го нотариалните документи от XIV – XV век, съхранявани в Провинциалния исторически архив на Сарагоса.

Заклучение

Мудехарските общности, които успяват да оцелеят в Кастилия и Арагон след Реконкистата, претърпяват процес на езикова асимилация: възприемат романския език като език на ежедневно общуване. Факторите, които обясняват сравнително бързата езикова асимилация на мюсюлманското население в средновековна Кастилия и Арагон, са комплексни – демографският фактор, социалната и икономическата интеграция, миграционните процеси, но най-вече волята и желанието на мудехарите да се интегрират в испанското общество.

Мудехарите от четирите анализирани общности възприемат езика романсе в периода XII – XV век. Относно съдбата на арабския език трябва да се отбележи, че мудехарският елит в Кастилия и Арагон продължава да си служи с книжовния арабски език в различен тип документи с религиозен и светски характер. Степента на владеене и ползване на разговорния арабски език е различна в различните мудехарс-

ки общности. Мюсюлманите в Кастилия и Арагон загубват рано говоримия арабски и го заменят с кастилския и арагонския език. В Севиля и Мурсия, отвоювани много по-късно от кастилската корона, е възможно андалусийският арабски да се е съхранил до по-късен период благодарение на контактите с мудехари от Гранада и Валенсия, за които е известно, че запазват арабския език както в писмената, така и в разговорната му форма до XVI – XVII век.

ЛИТЕРАТУРА

- Вигера Молинс 2016:** Viguera Molins, M. J. *Los manuscritos árabes en España: su historia y la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2016.
- Гарсия Марко 1999:** García Marco, F. J. Las morerías en Aragón. // *Atlas de Historia de Aragón*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1999, http://ifc.dpz.es/webs/atlash/indice_epocas/islamica/33.htm (17.03.2020)
- Гарсия Марко 2004:** García Marco, F. J. Los mudéjares aragoneses en los siglos XII al XV. // *Aragón Sefarad*. Zaragoza: Diputación de Zaragoza-Ibercaja, 2004, 131 – 159.
- Корал Лафуенте 1991:** Corral Lafuente, J. L. Las ciudades de la Marca Superior de al-Ándalus. // *Simposio Internacional sobre la ciudad islámica*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1991, 253 – 287.
- Лакара 1979:** Lacarra, J. M. Introducción al estudio de los mudéjares aragoneses. // *Aragón en la Edad Media*. Universidad de Zaragoza. 1979, N° 2, 7 – 22.
- Лакара 1987:** Lacarra, J. M. La repoblación de Zaragoza por Alfonso el Batallador. // J. M. Lacarra. *Estudios dedicados a Aragón*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 1987, 113 – 131.
- Лалиена Корбера 2007:** Laliena Corbera, C. Repartos de tierras en el transcurso de la conquista feudal del Valle del Ebro (1080 – 1160). // *Repartiments a la Corona d'Aragó (Segles XII – XIII)*. Guinot, E. y Torró, J. (eds.). Valencia: Universitat de Valencia, 2007, 17 – 50.
- Лалиена Корбера 2008:** Laliena Corbera, C. Organización social del espacio en tierra de conquista: el entorno rural de Zaragoza en el siglo XII. // *La pervivencia del concepto: nuevas reflexiones sobre la ordenación social del espacio en la Edad Media*. Sesma Muñoz, J. A. y Laliena Corbera, C. (coords.). Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 2008, 259 – 297.

- Лалиена Корбера 2010:** Laliena Corbera, C. Arqueología del poblamiento en el Aragón medieval (siglos X – XIII): problemas de historia social. // *I Jornadas de arqueología medieval en Aragón. Balances y novedades*. Ortega, J. M. y Escriche Jaime, C. (eds.). Teruel: Instituto de Estudios Turolenses, 2010, 29 – 52.
- Лосано Грасия 2004:** Lozano Gracia, S. La población de la ciudad de Zaragoza en los siglos XIV y XV. // *La población de Aragón en la Edad Media (siglos XIII – XV): estudios de demografía histórica*. Sesma Muñoz, J. A. y Laliena Corbera, C. (coords.). Zaragoza: Leyere, 2004, 471 – 518.
- Наваро Еспинач, Вилянueva Морте 2004:** Navarro Espinach, G. y Villanueva Morte, C. La población mudéjar de Aragón en el siglo XV. // *La población de Aragón en la Edad Media (siglos XIII – XV): estudios de demografía histórica*. Sesma Muñoz, J. A. y Laliena Corbera, C. (coords.). Zaragoza: Leyere, 2004, 165 – 192.
- Перес 2005:** Перес, Х. *История на Испания*. [Peres, H. Istoriya na Ispaniya.] Превод от френски на Първа част: Павлина Рибарова. София: Кама, 2005.
- Сесма Муньос 2004:** Sesma Muñoz, J. A. Las ciudades en Aragón y la Cataluña interior: población y flujos económicos (1150 – 1350). // *La población de Aragón en la Edad Media (siglos XIII – XV): estudios de demografía histórica*. Sesma Muñoz, J. A. y Laliena Corbera, C. (coords.). Zaragoza: Leyere, 2004, 55 – 90.
- Утриля Утриля 2004:** Utrilla Utrilla, J. F. El monedaje de Huesca de 1284 (contribución al estudio de la ciudad y de sus habitantes). // *La población de Aragón en la Edad Media (siglos XIII – XV): estudios de demografía histórica*. Sesma Muñoz, J. A. y Laliena Corbera, C. (coords.). Zaragoza: Leyere, 2004, 281 – 348.
- Ферер и Мальол 2002:** Ferrer i Mallol, M. T. Las comunidades mudéjares de la Corona de Aragón en el siglo XV: la población. // *VIII Simposio Internacional de Mudejarismo. De mudéjares a moriscos: una conversión forzada*. Teruel: Instituto de Estudios Turolenses, Centro de Estudios Mudéjares, 2002, vol. 1, 27 – 153.